

Hegedűs Veronika

Ómagyar anaforák, reflexivitás és a kötéselmélet*

1. Bevezetés

Jelen tanulmány célja az anaforikus viszonyok tanulmányozása az ómagyar korban, azon belül is a *maga* visszaható névmás maitól eltérő használatának szintaktikai elemzése. A generatív nyelvelmélet igen fontos része a főnévi csoportok koreferenciaviszonyait leíró és meghatározó kötéselmélet, mely a mai (standard) magyar adatokat is adekvátan leírja. Ha azonban az ómagyar kori adatokat nézzük, azt találjuk, hogy azok nem írhatók le a mai magyarra alkalmazható elvekkel. Az ómagyar szövegekben a visszaható és a személyes névmások eloszlása különbözik a maitól, az anaforikus *maga* elem használata korlátozottabb, mint ma.

A visszaható névmások számos nyelv életében késői fejlemények, a magyarban viszont már az írásos korszak kezdetétől megvan a *maga* elem, és anaforaként is használják, anaforikus használata azonban még kevésbé általános az ómagyar korban. Az ómagyar adatokban személyes névmásokat is találunk olyan grammatikai kontextusban, ahol a mai magyar adatok és a grammatika elvei alapján visszaható névmást várnánk.

Ez első pillantásra azt sugallhatja, hogy a kötéselvek nem érvényesülnek vagy máshogyan érvényesülnek az ómagyarban. A kötéselvek feladása nélkül is többféle magyarázat lehetséges az adatokban megfigyelt jelenségre. Egyrészt lehetséges magyarázat az, hogy a visszaható névmás még nem olyan tulajdonságokkal rendelkezik az ómagyar korban, mint ma. Így elvileg lehetséges, hogy az ómagyar adatokban még nem névmási elemmel van dolgunk. Ennek ellent mond azonban az, hogy tárgyi és datívuszi esetben teljesen megfelel a használata a mainak, vagyis már mindenképp van reflexív használata. A másik lehetséges magyarázat az, hogy az elvekben megfogalmazott viszonyok más tartományokon érvényesülnek az ómagyar korban. Ez utóbbi mellett foglalok állást jelen tanulmányban, amellet érvelve, hogy a névutók tulajdonságai

---

* Jelen kutatást az OTKA NK 78074 számú pályázata támogatja.

mások, és azok még a főnévi kifejezésekhez hasonló frázisokat alkotnak, így saját lokális tartományuk is van.

A tanulmány felépítése a következő: Először a kötéselméletet tekintem át röviden, majd a 3. rész a *maga* eredetéről és ómagyar kori használatáról szól. Azt látjuk, hogy a tárgyi és a *-nak/-nek* ragos eseten kívül ebben a korban még a személyes névmások használata jellemző, az a gyakoribb. Ezt a névutók eltérő szerkezetével magyarázom, ugyanis az ekkor még nem teljesen grammatikalizálódott névutók viselkedése részben a főnévi kifejezésekre. A 4. részben a mai magyar adatok sajátosságait és a PP-k viselkedését tárgyalom, amely bizonyos dialektusokban az ómagyarra hasonlít. Az 5. rész összegzést ad a tanulmány fő pontjairól.

2. A kötéselmélet

A grammatika fontos része a mondatot alkotó főnévi kifejezések koreferenciaviszonyainak megállapítása, illetve ezen viszonyok értelmezése. A generatív nyelvelméletben a koreferenciaviszonyokat meghatározó feltételeket az eredetileg Chomsky (1981) által kidolgozott kötéselmélet és a kötéselvek írják le le.

A kötéselmélet a főnévi kifejezések három csoportját különbözteti meg az alapján, hogy hogyan viselkednek a mondatban velük előforduló koreferens kifejezésekkel. Különbséget kell tenni a referáló kifejezések, a (személyes) névmások és az anaforák (a visszaható és kölcsönös névmások) között. Viselkedésüket az (1) alatt megfogalmazott három kötéselv írja le, míg a kötés definícióját (2)-ben idézem É. Kiss és Szabolcsi (1992) megfogalmazásában.

(1) **Kötéselvek**

- A. Az anaforáknak kötve kell lenniük kormányzó kategóriájukban.
- B. A személyes névmásoknak szabadoknak kell lenniük kormányzó kategóriájukban.
- C. A referáló kifejezéseknek szabadoknak kell lenniük.

(É. Kiss - Szabolcsi 1992:68, (75))

(2) **Kötés**

α akkor köti β -t, ha α és β azonos indexet visel, és α vezérli β -t.

(É. Kiss - Szabolcsi 1992:68, (76))

Az, hogy az anaforáknak kormányzó kategóriájukban, vagyis lokálisan kötve kell lenniük, az jelenti, hogy referenciájukat egy szerkezetileg náluk prominensebb vagy velük egyenrangú elem adja meg, amely elem az anafora lokális tartományán belül van. Azaz egy tárgyi visszaható névmás referenciáját az alany adhatja meg, egy határozói szerepű visszaható névmás pedig referálhat akár a szerkezetileg prominensebb alannyal, akár a tárggyal azonos objektumra a világban. (3) a kötési viszony lokális voltát illusztrálja, ugyanis (3a)-ban az alany tudja kötni a tárgyi anaforát, míg a (3b) példában *János* nem tudja kötni az anaforát, hiszen az egy másik tagmondatban szerepel.

(3) a. *János_i látta magát_i a tükörben.*

b. **János_i azt mondja, hogy a gyerekek látták magát_i a tükörben.*

A (4a) és (4b) példák azt mutatják, hogy a főnévi kifejezés (= DP) saját kötési tartományt alkot, hiszen a DP-n belüli anafora koreferens lehet a DP-n belüli másik argumentummal (a birtokossal), de nem viselhet azonos indexet a mondat alanyával.¹

(4) a. *A lányokat meglepte [_{DP} János_i véleménye önmagáról_i]/[_{DP} János_i önmagáról_i való véleménye].*

b. **A lányokat_i meglepte [_{DP} János véleménye önmagukról_i]/[_{DP} János önmagukról_i való véleménye].*

(É. Kiss - Szabolcsi 1992:69, (82))

---

¹ Rákosi (2009) meggyőzően érvel amellett, hogy a mai magyarban a *maga* és az *önmaga* különböző viselkedést mutat a kötéselvekre nézvést. A *maga* valódi anaforaként viselkedik minden környezetben, az *önmaga* azonban részben a tulajdonnevekhez hasonló viselkedést mutat. Az ómagyarban a maival egyezőnek tűnik a két elem egymáshoz képesti eloszlása, ezért azzal itt nem foglalkozom. Ahol a jelen tanulmány szempontjából releváns változás történt, az a személyes névmások használatának visszaszorulása határozói ragok és névutók mellett.

A személyes névmásoknak lokálisan szabadnak kell lenniük, azaz nem lehet velük koreferens főnévi csoport a lokális tartományukban. Egy tárgyi személyes névmás nem lehet koreferens ugyanannak a tagmondatnak az alanyával, és hasonlóan, egy határozói személyes névmás nem kaphatja referenciáját egy nála prominensebb argumentumtól ugyanabban a tartományban. Ezért agrammatikus (5a) és (6a). Azonban a névmások kötve lehetnek egy a lokális tartományukon kívül lévő referenciális főnévi elem által, ahogyan azt (5b)-ben és (6b)-ben is látjuk.

- (5) a. *János_i látta ő_t a tükörben.
b. János_i azt mondja, hogy a gyerekek látták ő_t a tükörben.
- (6) a. *A lányokat meglepte [_{DP} János_i véleménye róla_i]/[_{DP} János róla_i való véleménye].
b. A lányokat_i meglepte [_{DP} János véleménye róluk_i]/[_{DP} János róluk_i való véleménye.]

(É. Kiss - Szabolcsi 1992:70, (85))

A generatív nyelvelmélet a kötéselveket az Univerzális Grammatika részeinek tartja, azaz minden természetes nyelvre érvényesek. A generatív nyelvelmélet változásával az elvek megfogalmazása is több ponton változott az utóbbi évtizedekben. Az eredetileg „kormányzó kategóriának” nevezett minimális egység a kormányzás fogalmának visszaszorulásával a minimalista keretben a lokális (vagy kötési) tartomány elnevezést kapta. Reinhart és Reuland (1993) javaslata szerint pedig minden predikátumnak saját kötési tartománya van, azaz ezekre vonatkoznak a kötéselvek.

Akárhogyan is fogalmazzuk meg a tartomány lokális voltát, néhány esetben nehezen tudunk elszámolni az adatokkal. Az egyik ilyen gyakran emlegetett eset az adpozíciós kifejezések (prepositional/adpositional phrase = PP) az angolban, melyek a tárgyi argumentumokkal ellentétben (lásd (7)), megengedik a személyes névmásokat is egy tagmondaton belül (lásd (8)).

- (7) a. *I saw me.
b. I saw myself.
- (8) a. Bill found a snake [PP near him].
b. We have a whole week [PP before us].
c. John has left his family [PP behind him].
d. John has a lot of passion [PP in him].

Azt látjuk, hogy az alannal koreferens tárgyi argumentumot az angol csak anaforával tudja kifejezni, a személyes névmás nem megengedett, egy PP argumentumon belül azonban már megengedett a személyes névmás használata is. Az angol adatoknak a magyar nyelv szempontjából is releváns tulajdonságaira a 4. alfejezetben visszatérünk.

3. A *maga* visszaható névmás

3.1 A *maga* eredete és funkciója

A magyar nyelv írásos korszakában már kezdettől fogva létezett a *maga* visszaható névmás, használata azonban eltért a maitól. A *maga* elem többféle kontextusban is megjelenik; használatát három csoportba sorolhatjuk: (i) anaforikus (reflexív) használat; (ii) nyomatékosító szerep a személyes névmás emfatikus használatakor; illetve (iii) 'egyedül' jelentésben (vö. Kertész 1911). Ennek a tanulmánynak a célja az elem anaforikus használatának vizsgálata, hiszen ennek van szerepe a kötéselvek érvényesülésében.

A *maga* szó eredetéről azt írja Sipos (1991: 377-380), hogy az a magyar nyelv külön életében alakult ki, a legközelebbi rokon nyelvekben ugyanis nincs megfelelője, azokban személyes névmásokat használnak a reflexív jelentésben is. Jelentésfejlődése valószínűleg a következő lépéseken ment át: 'test' > 'saját test' > 'saját személy'. Megjegyzi továbbá Sipos (1991), hogy a *maga* névmássá válását elősegíthette a reflexív jelentésű szerkezetekben való előfordulása. G. Varga (1992) szerint a visszaható névmás eredeti funkciója valószínűleg a reflexivitás kifejezése, azaz a *maga* elem funkciói közül a reflexív lehetett az elsődleges.

A *maga* eredetéről a következőt mondja a TESz (Benkő 1970):

(9) *maga*: “Magyar fejlemény, alakulásmódja azonban vitatott. – 1. Megszilárdult ragos alakulat: a mag főnév birtokos személyragos alakja. Alapszavának eredeti, a magyarból nem adatható, de a rokon nyelvi megfelelők alapján igazolható ‘test’ jelentését őrzi. A ‘test’ > ‘maga’ jelentésfejlődés más nyelvekben is végbement;” ... “2. A más, ma, majd stb. ma- mo- névmási tövéből jött létre -g nyomósító elemmel (vö. en-g-em, té-g-ed) és birtokos személyraggal;” ... “Az első magyarázat jóval valószínűbb. – Eredeti funkciójában visszaható névmás lehetett, ebből fejlődhetett nyomósító ‘hát, ugyan’, valamint ‘egyedül’ jelentésű határozószóvá. Kötőszóvá fejlődését határozói szerepe segítette elő.” “Gyakran használták a de kötőszóval együtt;”

(Benkő 1970: 812)

Az EWUng. (Benkő 1993) is a szó birtokos szerkezeti eredete mellett foglal állást. Kérdés azonban, hogy írásos adataink segítenek-e eldönteni, melyik volt a már grammatikalizálódott *maga* elsődleges használata: vajon anaforikus névmásként vagy nyomatékosító elemként jelent meg a nyelvben. A szó már első írásos emlékeinkben is megtalálható, ahogy a következő példák illusztrálják.

(10) *Halotti Beszéd*: Num heon muga nec. ge mend w foianec halalut avec.

(11) *Ómagyar Mária Siralom*: ne leg kegulm mogomnak

Az első előfordulások azt mutatják, hogy már az írásos korszak kezdetétől megvan a *maga* nyomatékosító szerepe. A *Halotti Beszéd*ben lehetséges anaforaként is értelmezni a *magának* elemet, de a nyomatékosító szerep is lehetséges értelmezés, azaz jelentheti azt a kifejezést, hogy „neki magának”. Ezzel szemben az *Ómagyar Mária Siralom*ban biztosan nyomatékosító szerepe van a szónak, ezt még elősegíti az is, hogy kontrasztot fejez ki. Értelmezése az, hogy „nekem magamnak”, ha nem lenne nyomatékos a jelentés, akkor a személyes névmás jelenne meg a mondatban (*ne legyen kegyelem nekem*), hiszen nincs koreferens első személyű főnévi kifejezés a tagmondatban.

Kései ómagyar kori adatok jelzik, hogy a *maga* megjelenhet például alanyi funkciót betöltő (nyomatékos) személyes névmás mellett is, amely *-n* ragos alakban, esetünkben *önnön* formában, áll alanyi szerepben (Sipos 1991 említi ezeket az adatokat). Ezek az adatok is a *maga* nyomatékosító szerepének korai meglétét igazolják.

(12) es evnen maga vezen vala magan disciplinat *MargL 66*

(13) De enne magam el meegyek veletok *ÉrdyK 436*

A tipológia mellett szolgáltat bizonyítékot, hogy a nyelvekben gyakori folyamat az, hogy sajátos jelentésű nyomatékosító elemekből anaforák keletkeznek. Ilyen folyamat lezajlott más nyelvekben is, sőt tipológiailag az egy igen jellemző forrása az anaforikus névmások kialakulásának, hogy nyomatékosító szerepű, 'test' (vagy esetleg az azzal rokon 'fej') jelentésű főnevek válnak anaforává (Schladt 1999). Bárczi (1982) is amellett foglal állást, hogy 'test' jelentésű finnugor szóból alakult ki a magyar visszaható névmás.

Az angol *self* nyomatékosító elem, amely eredetileg melléknév volt és újraelmeződött a reflexív részeként (Van Gelderen 1999) már az angol nyelv írásos korszakában ment végig azon a változáson, amelynek eredményeképp mai visszaható névmási használata kialakult. Ezen folyamat során a *self* elem előbb melléknévi módosító, majd nyomatékosító elem volt, míg később átelemeződött, az anafora részévé vált, és így kialakultak a mai összetett alakú, *myself* 'én magam', *yourself* 'te magad' stb. anaforikus névmások.

Mint láttuk, a magyar nyelv írásos korszakában már megvan a *maga* nyomatékosító és anaforikus funkciója is, vagyis a névmás kialakulását nem kísérhetjük nyomon, azonban más nyelvek tanúságát felhasználhatjuk, amikor hipotéziseket állítunk fel a magyar elem keletkezésével kapcsolatban, így feltételezhetjük, hogy a tipológiailag jellemző folyamat zajlódott le, és az elem nyomatékosító funkciója volt az eredeti, ebből alakult ki a névmási használat.

3.2. A *maga* használata az ómagyar korban

Az ómagyar korszakban már teljesen általános a *maga* visszaható névmási használata tárgyi és részeshatározói szerepben, ha a tárgyi, illetve részeshatározói argumentum ugyanarra a személyre utal, mint a tagmondat alanya (Kertész 1911).

(14) legottan lehayta magatt az agyra muttuatuan magatt alonnj *JókK 4*

(15) kiben magamnak jól kellettem *MünchK Máté III/17*

A Jókai-kódex (1372 u./1448) közelebbi vizsgálata azt mutatja, hogy már első hosszabb nyelvemlékünkben is tárgyi és datívuszi esetben mindig a visszaható névmás jelöli a reflexív viszonyt. A tárgyi használatot a (16) alatti példák illusztrálják.

(16) a. Es mikeppen egy d tizenkettewbelewl tewrben magat megakasztotta

JókK 01/15-17

b. Es zent kereztnek yegyuel magat yegezuen *JókK 06/16*

c. Es ez alazatos frater magat alojtya uala leny mendentewl kewsebnek

JókK 73/03

A tárgyragos alakokhoz hasonlóan, már a Jókai-kódexben is a *maga* névmást találjuk - *nak/-nek* ragos argumentumokkal is.

(17) a. Czynala egj kews cellatt maganak *JókK 40/21*

b. Ew valazta maganak frater Masseust tarsa *JókK 129/10*

c. mert en mondom magamnak *JókK 32/20*

Más esetekben és névutók mellett gyakran személyes azonban névmást találunk anaforikus használatban.² A (18)-os példák személyes névmásai helyett a mai magyarban anaforát találnánk, azaz (18a)-ban a mai magyar nyelvérzékünk az *ewn belewle kjwl* helyett *magán kívül*-t vár, (18b)-ben pedig a *vele* helyett a *magával* anafora lenne a (standard) mai magyar megfelelő.

---

² Egy névtelen bíráló felveti, hogy érdemes megfontolni nem latin hatásról van-e szó, hiszen a latinban is találunk személyes névmást számos raggal E/T/1. és E/T/2. személyekben. A nyelvtani elvek alapján azonban azt mondhatjuk, hogy a latin minta követése csak azért lehetséges, mert az alakok grammatikailag helyesek voltak az ómagyarban. Éppen a nagyszámú és következetes használat enged erre következtetni. A gyakoriság lehetséges, hogy (részben) latin hatásnak köszönhető, az azonban, hogy a személyes névmások egyáltalán előfordulhatnak, azokban a környezetekben, ahol ma már nem, az ómagyar nyelvtannak vagy lexikonnak a mai magyartól különböző voltára vall.

(18) a. mert vgy uala ewn belewle kywl *JókK 10/17-18*

b. zent ferenc mene zent Jacobot meglatny: vgyen vele egynehan tarsokot

JókK 13/7-9

A későbbi ómagyar kódexekben is megmarad a személyes névmások használata a PP-n belül. A (19)-(21) alatti példák azt illusztrálják, hogy az ómagyarban valóban általában jellemző volt a személyes névmások használata olyan esetekben, illetve névutók mellett, ahol ma már visszaható névmást, azaz a *magát*, használnánk. A mai standard magyarban a választás nem opcionális, csak az anafora használata grammatikus, azaz a kötéselv kivétel nélkül érvényesül.

(19) ne akarjátok mondanotok tünnönbennetek *MünchK Máté III/9*

(20) Az eleuen zent kereztfat myndenkoron ev nala vgy ev mellette targya vala

Margit-legenda

(21) ky elhagyottat hozya vezen, tórwent thór *JordK Máté V.*

Az ómagyar korban azonban a személyes névmások ilyen visszaható értelmű használata mellett, találunk már példát arra, hogy a *maga* elem jelenik meg határozói esetragokkal is. Ilyen például a korábban más miatt idézett és a (22) alatt megismételt Margit-legendabeli tagmondat. Ebben az idézetben a szuperesszívuszi raggal jelenik meg a *maga* névmás anaforikus használatban (a nyomatékos alannal koreferens argumentum kifejezésére).

(22) es evnen maga vezen vala magan disciplinat *MargL 66*

A határozói ragokkal, illetve névutók mellett kezdetben ritkábban van *maga* visszaható használatban, később azonban egyre terjed a használata. A *maga* disztribúciójának változása felveti a kérdést, hogy ez a változás vajon azt jelenti-e, hogy a névmás valamilyen nyelvi változáson megy át, vagy valami más (szintaktikai) változás velejárója (vagy következménye) az anaforikus névmás későbbi kiterjedt használata.

Mivel a maga elem már az írásos korszak kezdetétől fogva használatos volt anaforaként, azt mondhatjuk, hogy az írásos korszakban lezajló változás nem a névmás kategóriáját érinti.³ Nem mondhatjuk azt, hogy az eltérő disztribúció mögött a *maga* esetleges kategóriabeli különbsége áll, vagyis az ómagyar és a mai magyar adatokban a különbséget máshol kell keresnünk. Az ómagyar helyhatározói ragok és névutók grammatikalizálódását figyelve, amellett találunk érveket, hogy a releváns különbség a PP-k tulajdonságaiban van.

3.3 Az ómagyar „névutók” főnévi jellege

Az ómagyar korban a névutók között számos olyan elemet találunk, amelyek még nem grammatikalizálódtak annyira, amennyire ma. Néhány mai rag ebben a korban még morfofonetikailag önálló elem, illetve számos mai névutó főnévi jelleget is mutat (Sebestyén 2002). Hegedűs (2010) amellett érvel, hogy az ómagyar korban a névutók egy része a grammatikalizáció egy köztes fázisában van, már nem teljesen főnevek, még nem teljesen névutók. A névutók grammatikalizálódása lassú folyamat, melynek során megváltoznak az elemek kategóriális tulajdonságai, átalakul a PP belső szerkezete, és a nyelvben megváltoznak a kötéselmélet szempontjából releváns tartományok.

Mai helyhatározói ragjaink és névutóink jelentős része birtokos szerkezetben alakult ki, amelyen belül a ragos birtok vált névutóvá. Ezek az eredetileg főnévi kategóriájú elemek lassan grammatikalizálódtak, és számos közülük még az írásos korszak kezdetén is átmeneti viselkedést mutatott. Ebből a szempontból is érdekes adatok azok, amelyekben a „névutók” (pontosabban a névutóvá váló köztes kategóriájú elemek) a birtokos szerkezethez hasonló, kétszeresen jelölt kifejezésben is megjelennek az ómagyar kódexekben. Ilyen szabad váltakozást mutat a (28)-(29) példa: ebben a párok mindkét tagja a Jókai-kódexből származik, azt illusztrálendő, hogy egy szövegen belül is váltakozást találunk a „névutók” jelöletlen és jelölt használata között.

(28) a. Sokak felet *JókK 114/20*

b. mindenek felette *JókK 79/24*

(29) a. keues bezed vtan *JókK 122/14*

---

³ Ellentétben például az angollal, ahol azt mondtuk, hogy az írásos korszakban grammatikalizálódik a névmás egy eredetileg melléknévi elemből (Van Gelderen, 1999).

A grammatikalizálódó névutóknak ez a tulajdonsága a birtokosi/főnévi eredetükkel magyarázható: a főnévi jelleg még nem tűnt el teljesen ebben a korban, ez teszi lehetővé az egyeztető morféma megjelenését az elemeken (Hegedűs 2010).

A 3.2 részben tárgyalt adatok is magyarázhatók, ha feltételezzük, hogy a még nem grammatikalizálódott elemek birtokosi DP jellege abban is őrződik, hogy a kifejezések saját lokális tartományt alkotnak. Mint azt a kötéselvek tárgyalásakor láttuk, a főnévi csoport saját tartományt alkot, így ha feltételezzük, hogy az ómagyar korban a névutók főnévi jellege miatt birtokos DP-kel van dolgunk, akkor a korábban tárgyalt esetekben nem meglepő a személyes névmás használata a helyhatározói ragokkal (melyek szintaktikai szempontból a névutókkal azonosak, vö. É. Kiss 2002), hiszen ezekben a kifejezésekben a személyes névmás és a vele koreferens szerkezetileg prominensebb másik argumentum két külön kötési tartományban fordulnak elő. Azt, hogy a *maga* is megjelenik ezekben a szerkezetekben már kezdettől fogva, azzal magyarázhatjuk, hogy a grammatikalizálódás lépései dialektusonként eltérő sebességgel történhettek, és az ómagyar szövegek számos nyelvjárás különböző grammatikáját tükrözhetik. A történeti szintaxis eredményei azt sugallják, hogy akár egyetlen beszélő nyelvhasználatát is jellemezheti egymás mellett elő, versengő nyelvtanok jelenléte (Kroch 1989), vagyis az egyes beszélők is használhatják akár mindkét szerkezetet egy ideig, bár valamelyik előbb-utóbb kiszorítja a másikat.

Az előbbiektől eltérő viselkedést mutat a tárgyeset, amely strukturális eset, és soha nem volt névutó. Különbözően viselkedik még a datívuszi eset is, amely korán raggá vált, és feltételezhetjük, hogy már az ómagyar korban is teljesen grammatikalizálódott elem volt, így ebben az esetben már az anaforát találjuk a korai adatoktól kezdődően.

A névutók grammatikalizálódásának köszönhetően az ómagyar kor első felére jellemző helyzet változik. Ahogyan a névutók elveszítik maradék főnévi tulajdonságukat is (azaz valóban névutóvá grammatikalizálódnak), már nem alkotnak saját kötési tartományt, így a visszaható névmás használata ezekben a kifejezésekben is kiszorítja a személyes névmást.

A mai standard magyarban a névutós kifejezésekben többnyire visszaható névmást találunk, ha prominensebb argumentummal való koreferenciát akarunk kifejezni. Rákosi (2010) rámutat azonban, hogy a mai magyarban is van némi variáció a reflexívek használatában. Erre a variációra és annak a történeti adatokat is figyelembe vevő lehetséges elemzésére térek rá a következő részben.

4. Mai magyar variáció az ómagyar adatok tükrében

Rákosi (2009, 2010) bemutatja, hogy a mai magyarban is találunk a 2. részben tárgyalt angol adatokhoz hasonló adatokat; de az angoltól eltérően a magyarban az anafora használata a preferált és gyakoribb megoldás (a példákat Rákositól (2010) idézem).

- (22) John_i saw a snake near him_i /himself_i.
(23) a. *János_i látott egy kígyót mellette_i.
b. János_i látott egy kígyót maga_i mellett.
(24) a. Láttam egy kígyót mellettem.
b. Láttam egy kígyót magam mellett.

Az angolban, ha a PP az ige argumentuma, csak a reflexív elem grammatikus (lásd a (25) példait). Rákosi (2010) amellett érvel, hogy a magyarban a váltakozás mögött más áll: csak akkor jó a névmás, ha a PP-t valódi helyhatározóként értelmezzük, azaz a (26) alatti példákban csak az anafora grammatikus, mert ott nem valódi helyhatározói használatra látunk példát, míg (27a) és a (27b) között szemantikai különbség van (a példák forrása Rákosi 2010).

- (25) a. John gave the snake to *him_i / himself_i .
b. John looks after *him_i / himself_i.
(26) a. Nem hoztam *velem / magammal kabátot.
b. Magam mögött / *mögöttem hagytam a múltat.
(27) a. Éreztem a kígyókat körülöttem.
b. Éreztem a kígyókat magam körül.

Rákosi (2010) szerint azok a magyar nyelvi beszélők, akik elfogadják a személyes névmásos adatokat, azért engedik meg ezeket, mert birtokos szerkezetként újraelemzik a PP-t. Elemzése egy további részleteként hozzáteszi, hogy a visszaható névmás azért gyakoribb mégis, mert az ige és a (predikatív) PP komplex predikátumot alkotnak, és ezért egy lokális tartományba tartozik a PP komplementuma és az ige argumentumai.

Mint azt láttuk, az ómagyar adatok nem teljesen így viselkednek, hiszen ott a visszaható névmás használati köre sokkal szűkebb, kezdetben még mindig a személyes névmás jelenik meg PP-ken belül. Ettől eltekintve viszont, a mai adatok mégis hasonlóan elemezhetők, mint az ómagyar PP-k, vagyis ezekben az esetekben ma is birtokos DP-ként elemződik a névutót tartalmazó szerkezet. A történeti adatok alapján azt mondhatjuk azonban, hogy nem kell szinkrón újraelemzést javasolnunk, ahogy Rákosi (2010) teszi, hanem feltételezhetjük, hogy a grammatikalizációs folyamat lassú volta miatt egyes „névutók” a mai magyarban is még köztes viselkedést mutatnak.

A mai és az ómagyar adatok közötti fontos különbség az, hogy ma variációval van dolgunk, ami azt jelenti, hogy a PP nem mindig viselkedik birtokos DP-ként, mindig lehetőség van egyszerűen névutós kifejezésként elemezni, vagyis mindig lehetséges a visszaható névmás használata. Az ómagyar korban a PP-k szerkezete még általában a birtokos DP-hez inkább hasonló volt (ezt illusztrálták az akkor még lehetséges személyragos alakok is), ezért a személyes névmások használata kezdetben általánosabb volt. Ez felveti azt a kérdést, hogy az a dialektus, amelyben a mai, nem anaforát tartalmazó adatok elfogadhatók, vajon tényleg annyira archaikus-e, és a névutók szerkezete jobban őrzi-e főnévi jellegét, mint a standard magyar. A mai nyelvjáráások szintaktikai variációjának leírására azonban e tanulmány nem vállalkozhat.

5. Összegzés

Az ómagyar adatok és a generatív nyelvelméletben általánosan elfogadott kötéselvek látszólagos ellentmondásban vannak egymással. Ez az ellentmondás azonban feloldható, az elmélet feladása nélkül, ha az ómagyar adatokban a névutók és határozói ragok viselkedését közelebbről megvizsgáljuk. Azt találjuk ugyanis, hogy az ómagyar PP-k belső szerkezete még őrzi az eredeti birtokos szerkezet bizonyos vonásait, ezért saját

lokális tartományt alkotnak, így személyes névmásokat találunk prominensebb argumentumokkal koreferens szerepben.

A *maga* elem már visszaható névmásként is használatos az ómagyar korban, de használati köre korlátozottabb, mint ma. Tárgyi és *-nak/-nek* ragos argumentumokkal az ómagyar szövegekben is már kezdettől fogva a *magát* használják, más esetragokkal és névutókkal azonban kezdetben szinte kizárólag és még jó ideig nagyrészt személyes névmásokat találunk ott, ahol a mai standard magyar nyelvérzék alapján visszaható névmást várnánk.

Ezt a jelenséget a névutók sajátos helyzetével magyarázhatjuk. Az ómagyar korban még átalakulóban van a névutók osztálya, számos elem még ekkor grammatikalizálódik ragos névszóból névutóvá, azaz tartalmas szavakból ekkoriban válnak (fél-)funkcionális elemekké. Ez a folyamat lassan zajlik le, és egy köztes stádiumában a névutóvá váló elemek már nem főnevek, de még nem is igazán névutók. Ezért viselkedhetnek a kötéselvek szempontjából úgy, mint a DP-k, amennyiben saját kötési tartományuk van. A névutók főnévi jellege halványul a grammatikalizáció során, ezzel párhuzamosan pedig a visszaható névmás használata terjed. A mai standard magyar túlnyomórészt a *maga* visszaható névmást használja a PP-ken belül is, de találunk variációt a mai nyelvhasználatban is.

A mai magyar variációt is a PP (és a predikátumok) tulajdonságaival magyarázhatjuk, Rákosi (2010) nyomán és a történeti folyamatok fényében én is azt javasoltam, hogy ezekben az esetekben a névutós kifejezés még ma is birtokoszerű szerkezettel rendelkezik. A történeti adatok nyomán viszont mondhatjuk azt, hogy nem szinkrón újraelemzésről van szó (azaz nem arról, hogy egyes névutó kifejezések bizonyos környezetben újraelemződnek DP-vé), hanem esetleg a régi szerkezet őrződött meg nyelvjárási szinten bizonyos névutók esetében.

A korai ómagyar adatok vizsgálata további kérdéseket is felvet: Érdeemes megvizsgálni, hogyan terjed a visszaható *maga* az ómagyar kor végén és később a PP-ben és ezzel párhuzamosan hogyan szorul vissza a személyes névmás. Felvetődik a kérdés, hogy ez milyen változással jár együtt a PP-k belső szerkezetében. Az ómagyar és középmagyar szövegek a szempontból is érdekesek, hogy az anaforikus használat

terjedésével párhuzamosan mi történik a *maga* többi használati körében, azaz az emfatikus használatban és 'egyedül' jelentésben.

Hivatkozások

Bárczi, Géza 1982. *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése*. Akadémiai Kiadó: Budapest.

Benkő, Loránd 1970. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II*. Akadémiai Kiadó: Budapest. (TESz)

Benkő, Loránd 1993. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I*. Akadémiai Kiadó: Budapest. (EWUng.)

Chomsky, Noam 1981. *Lectures on Government and Binding*. Foris: Dordrecht.

É. Kiss, Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press: Cambridge.

É. Kiss Katalin - Szabolcsi Anna 1992. "Grammatikaelméleti bevezető". In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan I: Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 21-77.

Gelderen, Elly van (1999) "Bound pronouns and non-local anaphors: The case of Earlier English" In: Z. Frajzyngier - T. S. Curl (szerk.) *Reflexives: forms and functions*. Amsterdam: John Benjamins, 187-225.

G. Varga Györgyi 1992. "A névmások". In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó: Budapest, 455-569.

Hegedűs Veronika 2010. 'A névutós kifejezés'. Mondattani jelenségek a Jókai-kódexben. MTA Nyelvtudományi Intézet. 2010. február 4.

Kertész Manó. 1911. "Maga". *Magyar Nyelv* 7: 5-15.

Kroch Anthony. 1989. "Reflexes of grammar in patterns of language change". *Journal of Language Variation and Change* 1: 199-244.

Rákosi György 2009. Én, magam, önmagam. In Maleczki Márta - Németh T. Eniko (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VII. Modellek, elméletek és elvek érvényessége nyelvi adatok tükrében*. Szeged: SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék. 179-196.

Rákosi György 2010. 'Locative binding in Hungarian.' Workshop on Peculiar Binding Configurations University of Stuttgart. Előadás handout letölthető: http://ieas.unideb.hu/admin/file_2949.pdf

Reinhart, Tanya - Eric Reuland. 1993. "Reflexivity". *Linguistic Inquiry* 24:4, 657-720.

Schladt, Mathias 1999. "The typology and grammaticalization of reflexives". In: Z. Frajzyngier - T. S. Curl (szerk.) *Reflexives: forms and functions*. Amsterdam: John Benjamins, 103-124.

Sebestyén Árpád 2002. *A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372u.)*. Debrecen.

Sipos Pál. 1991. "A névmások". In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó: Budapest, 353-400